

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ ФАКУЛЬТЕТІ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ КАФЕДРАСЫ

Профессор Талғат Сайрамбаевтың 80 жылдығына арналған
**«ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛ ӨРКЕНИЕТ БӘСЕКЕСІНДЕ: ЗЕРТТЕУ
ПАРАДИГМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ МОБИЛЬДІ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ»**

атты халықаралық ғылыми-әдістемелік онлайн-конференцияның
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

Алматы, 28-29 сәуір 2017 жыл

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
международной научно-методической онлайн-конференции
**«СОВРЕМЕННЫЙ КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК В УСЛОВИЯХ
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЦИВИЛИЗАЦИИ:
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПАРАДИГМЫ И МОБИЛЬНЫЕ
ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ»** посвященный 80-летию юбилею
профессора Талгата Сайрамбаева

Алматы, 28-29 апрель 2017 год

COLLECTION of MATERIALS
of International scientific-methodical online conference
**«MODERN KAZAKH LANGUAGE IN THE CONDITIONS
OF COMPETITIVENESS OF CIVILIZATION: RESEARCH
PARADIGMS AND MOBILE TECHNOLOGIES OF TEACHING»**
dedicated to the 80th anniversary of the Doctor of Philological Sciences,
Professor Talgat Sairambaev

Almaty, 28-29 April, 2017

ӘОЖ 811,512,122
КБЖ 81.2
Қ21

Шығарылымға Филология және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі шешімімен ұсынылған

Редакция алқасы:

Әбдіманұлы Әмірхан – филология және әлем тілдері факультетінің деканы, ф.ғ.д., профессор
Әміров Әбдібек Жетпісұлы – Қазақ тіл білімі кафедрасы менгерушісінің м.а., ф.ғ.к., доцент
Иманқұлова Салтанат Меркібайқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Редакция алқасының мүшелері:

Иманалиева Ғазиза Қынуарбекқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, ф.ғ.к.
Мамаева Мәкен Қасымбайқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.
Аширова Анар Тишибайқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, ф.ғ.к.
Әнесова Үміт Ғарифоллақызы – Қазақ тіл білімі кафедрасы менгерушісінің ғылыми-
инновациялық жұмыс және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, PhD
Ахмет Ақбөпе Нұрқадырқызы – «6М020500-Филология» мамандығының 1-курс магистранты

«Профессор Талғат Сайрамбаевтың 80 жылдығына арналған «Қазіргі қазақ тілі өркениет
бәсекесінде: зерттеу парадигмалары және оқытудың мобильді технологиялары» атты халықаралық
ғылыми-әдістемелік онлайн конференцияның материалдары (2017 жылдың 28-29 сәуірі). –
Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017. – 357 бет.

ISBN 978-601-04-003-6

ӘОЖ 811,512,122
КБЖ 81.2

ISBN 978-601-04-003-6

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017

МАЗМҰНЫ

<i>Исанова А.</i> Ақжарқын жан еді.....	6
<i>Тасымов А.</i> Көрнекті ғалым Талғат Сайрамбаевтың туғанына – 80 жыл.....	7
<i>Смағұлова Г.Н.</i> Талғат Сайрамбайұлы – сөз тіркесінің білгір маманы	9
<i>Салқынбай А.Б.</i> Айқын қағида, нақты тілдік дерек (профессор Т. Сайрамбаевтың ғылыми зерттеулері қажында).....	12
<i>Ермекова Т.Н.</i> Синтаксистік жүйені тұтастыра зерттеуші тұлға.....	16
<i>Сағындықұлы Б.</i> Синтаксистің сардары – Сайрамбаев.....	18
<i>Ыбырайым Ә.О.</i> Ғалым-ұстаз туралы толғаныс.....	21
<i>Рамазанова Ш.Ә.</i> Ұлағатты ұстаз.....	23

I СЕКЦИЯ

ПРОФЕССОР ТАЛҒАТ САЙРАМБАЕВ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕБІНІҢ ІЗДЕНІСТЕРІ

<i>Мамаева М.К.</i> Профессор Т.Сайрамбаевтың ғылыми мектебі: зерттеу бағыттары мен тың ізденістер.....	26
<i>Ақыжанова А.Т.</i> Жаңашыл ғалым.....	29
<i>Аширова А.Т.</i> Сөздердің тіркесу тәсілдері мен байланысу формалары.....	33
<i>Әлісжан С.</i> Ғылым тілін танудың кейбір қырлары.....	38
<i>Берібаева С.Б.</i> «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдердің колдану аясы.....	43
<i>Елеуова А.С.</i> Профессор Т. Сайрамбаевтың зерттеулеріндегі грамматиканың кейбір теориялық мәселелері.....	50
<i>Елікбаев Б.</i> Ұстаз бен шәкірт.....	53
<i>Жылқыбай Г.Қ.</i> Синтаксиспен сырласқан Сайрамбаев.....	56
<i>Иманалиева Ф.Қ.</i> Профессор Т. Сайрамбаевтың шылаулардың коммуникативті қызметіне қатысты тұжырымдамалары.....	60
<i>Иманқұлова С.М.</i> Морфологияның зерттеу нысанына қатысты мәселелер.....	64
<i>Күзекова З.С.</i> Қазіргі қазақ тіліндегі баяндауыштың берілуі.....	67
<i>Қадырқұлов Қ.</i> Профессор Талғат Сайрамбайұлының зерделі зерттеулері.....	74
<i>Қияқова Р.Ж.</i> Көп функциялы «де» көмекші етістігі.....	77
<i>Оңалбаева К.Қ.</i> Есімді сөйлемдер, түрлері, жасалуы, семантикасы.....	80
<i>Сәдуақасұлы Ж.</i> Сөз тіркесін сөйлеткен сұңғыла ғалым.....	84
<i>Өмірбекова Р.Қ.</i> Есімше және оның басынқы сынарда жұмсалы ерекшеліктері.....	88
<i>Ayauzhan Tausogarova, Nassikhat Utemgaliyeva.</i> Lexical and semantic peculiarities of auto-and hetero-stereotypes in kazakhya newspaper.....	92
<i>Төлеу М.М.</i> Лексикалық категориялар жүйесіндегі каузальдылық мағынасының себеп етістіктері арқылы берілуін функционалдық синтаксис тұрғысынан қарастыру.....	96

II СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЖАҢА ЗАМАН ҮРДІСІНЕ САЙ ЗЕРТТЕУ

<i>Абитжанова Ж.А. Ж.</i> Баласағұнның «Қутадғу билик» шығармасы тіліндегі метафораға негізделген фразеологизмдер.....	101
<i>Аманжолова А.А.</i> Мектеп сленгі бірліктерінің семантикасы.....	105
<i>Аметова С.О., Күркебаев К.Қ.</i> Тілдің метафоралық дамуы.....	108
<i>Аширова А.Т., Абдрахманова Ж.Ә.</i> Газет мақалалары тақырыптарының берілуі.....	112
<i>Әлкебаева Д.А.</i> Модальдылық семантикалық категориясы.....	115
<i>Әлімтаева Л.Т., Қабылбек А.</i> Сән өндірісі жарнама мәтіндерінің тілі және прагматикасы.....	119

<i>Ебелекбаева Ә.Қ.</i> Дайындықсыз сөйлеу тілінде интонацияның прагматикалық функциясы.....	124
<i>Ерназарова З.Ш.</i> Сөйлем семантикасы ұлттық таным моделінің құрылымын жинақтаушы бірлік ретінде.....	131
<i>Жолдасов Қ.Қ.</i> Ғалым Н.Т. Сауранбаевтың қазақ диалектілерін фонетикалық тұрғыдан жіктеуі.....	136
<i>Каримова Р.Х.</i> Компонентный анализ немецких астионимов и принципы их номинации.....	140
<i>Мамаева М.Қ.</i> Модаль сөздердің функционалды-грамматикалық ерекшеліктері.....	144
<i>Меджитова Э.Н.</i> Къырымтатар тили чель шивесинде сой-соплуқьны бильдирген терминлер.....	148
<i>Момынова Б.Қ.</i> Дыбыс және дыбыс түрлері бейвербалды мәдени код ретінде: мағыналық ерекшеліктері.....	152
<i>Мұхамбетов Ж.И., Кенжебаева Г.А.</i> Қазақ тіліндегі киелі ұғымдар, олардың этнолингвистикалық сипаты.....	158
<i>Нұрмұхан Ә.С.</i> Күлкі түрлері: жағымды, жағымсыз күлкінің берілу жолдары.....	164
<i>Сарышова К.С.</i> Фразеологизмдердің синтаксистік ерекшелігі.....	166
<i>Сырлыбаева Г.Т.</i> Фразеологиялық антонимдердің контекстегі ерекшелігі.....	171
<i>Таңсықбаева Б.А.</i> Қарғыс мәнді сөздер.....	174
<i>Телғожаева Қ. С.</i> Таза сөзінің этимологиясы және мағыналық дамуы.....	180
<i>Үкібаева М.Р.</i> Ілік септігі және тәуелдік жалғауларының архаикалық формасы.....	184
<i>Хафизова З.Р.</i> История изучения религиозной лексики в русском языкознании.....	187
<i>Чалтикенова Л.А.</i> Морфологиялық нұсқалар мен синтаксистік нұсқалардың аралас келуі.....	192
<i>Шакирова З.А.</i> Особенности лексикографического описания имен собственных в англоязычных толковых словарях.....	196
<i>Шыныбекова А.К., Атаханова Н.</i> Қазіргі синтаксис терминдері және терминжасам мәселелері туралы.....	199

ІІІ СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

<i>Алмухаметова Г.С.</i> Студенттердің қатысымдық мәдениетін жетілдіру мәселелері.....	205
<i>Амирова М.Ж., Рахова К.М.</i> Тұлғаны ұлттық құндылықтар арқылы оқыту.....	208
<i>Барлубаева А. К.</i> Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың шығармашылық ойлауы мен сөйлеуін дамытудың тиімді әдістері.....	211
<i>Дәрменқұлова Р.Н., Абдуллина З.А., Әміров Ә.Ж.</i> Үш тұғырлы тіл саясаты аясында қазақ тілі сабағында кәсіби бағдарлы мәтіндерді меңгерту жолдары.....	215
<i>Егізбаева Н.Ж., Бекішева Р.М.</i> Тілдік білім беруді жеке тұлғаға бағдарлаудың маңыздылығы.....	218
<i>Есім Т.</i> Түбірге сіңіскен өлі журналдардың есебінен жасалған сөз нұсқалары, оны оқытудың заманауи әдістері.....	222
<i>Әжиев Қ.Ө.</i> Техникалық жоғары оқу орны студенттеріне қазақ тілін оқыту үдерісіндегі жобалау технологиясының рөлі.....	226
<i>Жусанбаева С.Б.</i> Эксперсе-диктант жазуға үйретудің әдістері.....	230
<i>Жұмағұлова А.Ж.</i> Тілім менің – байлығым.....	233
<i>Қушербаева Г.П.</i> Қазақ тілін оқытуда жаңа оқыту технологияларын қолдану жолдары.....	236
<i>Күзекова З.С.</i> Ғылыми сөз: меңгерту амалдары.....	239
<i>Нұғыманова А.Қ.</i> Тіл үйрету сабақтарында ақпараттық технологияларды пайдалану.....	245
<i>Саратекова Қ.Қ.</i> Музыкалық колледждерде қазақ тілі пәнінің кіріктіріліп оқытылу ерекшеліктері.....	247

<i>Түсіпқалиева Р.Қ.</i> Студенттердің сөйлеу мәдениетін жетілдіру.....	251
---	-----

IV СЕКЦИЯ МӘДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ

<i>Ақымбек С.Ш., Мүтәнұлы Е.</i> Прозадағы ақ өленнің тілдік сипаты (аудиторлық талдау)...	254
<i>Анесова У.Ғ., Нажикенова Г.Б.</i> Семиотика: таңба мен символдың ерекшелігі.....	259
<i>Әбдіманап М.А., Әбдіманұлы Ө.</i> «Қаһар» романындағы «мәңгілік ел» идеясы.....	260
<i>Абдуллина Г.Р., Биккузина Л.М.</i> Башкорт лексикаһында үзләштерелгән иктисади терминдар.....	268
<i>Асылова Р.О.</i> Антонимдік қолданыстардың А. Құнанбаев шығармаларындағы көрінісі...	271
<i>Ахмет А.Н.</i> Phonetic approach of children's intonation.....	276
<i>Ахметалиева Г.У., Тілеубаев С.Б.</i> «Аркалық батыр» жырының көркемдік ерекшелігі.....	277
<i>Аюпова Г.Ф., Абдуллина Г.Р.</i> Категория субъективной оценки в башкирском языке.....	281
<i>Болотова Е.В.</i> К вопросу о функциональном описании языковых единиц.....	283
<i>Еселбаева Д.Н.</i> Тілдік саясат және оның даму сипаты.....	285
<i>Жаңабекова М.А., Колесникова Т.П.</i> Оқу-тәрбие жұмысындағы шығармашылық белсенділік.....	291
<i>Жекеева К.О.</i> Шәкәрім аудармаларындағы ұлттық болмыс көріністері.....	295
<i>Жұмағұлова А.Ж.</i> Тілдік қатынас түрлері.....	299
<i>Сағынаева Г.Ә., Қайрат Қ.</i> Мәшһүр Жүсіп Көпеев дастандарындағы дін мәселесі.....	303
<i>Куртумеров Эмир-Усеин Эмир-Усеинович.</i> Юсуф Баласағұнийнинъ «Къутадгъу билік» эсеринде эдеп ве ахлякъ мевзусы.....	307
<i>Латыпова А.А., Абдуллина Г.Р.</i> Особенности использования разрядов местоимений в повести М. Карима «помплованье».....	312
<i>Матвеева Н.В.</i> Текст как единица анализа в исследовании процессов восприятия и понимания речи.....	314
<i>Меметова Э. Ш.</i> Интервью жанры ве кырымтатар тилинде онынь нутукъ характеристикалары.....	318
<i>Мұратбек Б.Қ.</i> Ғылыми дискурс және сөз мәдениеті.....	323
<i>Рамазанов Т.Б.</i> Диалог прагматикасының сипаты.....	328
<i>Сағынаева Г.Ә., Аужанова А.</i> Қазақ фольклорының жанрлық ерекшелігі.....	334
<i>Сайбекова Н.У.</i> А.Байтұрсынұлы төте жазуының сөйлеу тілін таңбалаудағы маңыздылығы.....	340
<i>Саттарова Р.В.</i> Манипуляция в политическом дискурсе.....	344
<i>Сансызбаев Ө.Т.</i> Сөз қателіктері мен оған ықпал етуші факторлар.....	346
<i>Тасболатқызы Б.</i> Тілдік тұлға, тілдік таным және мәтін.....	350
<i>Шәрібжанова Ғ.Ғ.</i> Тіл мәдениетінің өзекті мәселелері.....	352

Салқынбай А.Б.
ф.ғ.д., профессор
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қазақстан Республикасы, Алматы
asalkbek@gmail.com

АЙҚЫН ҚАҒИДА, НАҚТЫ ТІЛДІК ДЕРЕК

(Профессор Т. Сайрамбаевтың ғылыми зерттеулері қахында)

Резюме. В статье рассматриваются главные методологические особенности исследований, определяются основные научные направления языкознания XX века. Анализируются научно-педагогический путь профессора Т. Сайрамбаева и его основные научные исследования в области синтаксиса словосочетания. В тюркской и казахской лингвистике до начала научных исследований Т. Сайрамбаева формы взаимосвязи словосочетаний не были исследованы. Ученый, признавая важность этой проблемы и анализируя формы связи словосочетаний, делает свои научные заключения. До исследований Т. Сайрамбаева формы связи словосочетаний в тюркских языках и казахском языкознании не были окончательно исследованы. Ученый, признавая важность этой проблемы, предлагает свои научные концепции. В статье отмечается, что теория по словосочетаниям в казахском языке должна войти в школьных учебниках. Главная новизна в исследованиях ученого – на основе конкретных языковых данных разделение словосочетаний по структуре на простое и сложное, а также определение языковой природы сложных словосочетаний.

Ключевые слова: профессор Т. Сайрамбаев, словосочетание, сложные словосочетания, синтаксическая структура, свободные и несвободные словосочетания.

Summary. The main methodological features of research are examined in the article, the main scientific directions of linguistics of the 20th century are determined. The scientific and pedagogical path of Professor T. Sairambaev and his main scientific researches in the field of syntax of word combinations are analyzed. In Turkic and Kazakh linguistics, until the beginning of scientific research of T. Sairambaev, the forms of interconnection of word combinations haven't had been investigated. The scientist, recognizing the importance of this problem and analyzing the forms of connection of word combinations, makes his scientific conclusions. Prior to T. Sayrambayev's research, the forms of connection of word combinations in Turkic languages and Kazakh linguistics were not investigated yet. The scientist, recognizing the importance of this problem, offers his scientific concepts. The article notes that the theory of collocations in Kazakh language should be included in school textbooks. The main novelty in the researches of the scientist - the division of word combinations by structure into simple and complex on the basis of specific linguistic data, as well as the definition of the linguistic nature of complex word combinations.

Key words: Professor T. Sayrambaev, word combination, compound phrases, syntactic structure, free and non-free word combinations.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Талғат Сайрамбаевтың ғылыми-педагогикалық жолы XX ғасырдың 60-жылдарынан басталады. Бұл Коммунистік партияның XX съезінен кейін біршама уақыт өтіп, ел есін жиған, XXII съезде елде кемелденген социализм орнады деген қорытынды жасалып, партияның үшінші бағдарламасы қабылданған уақыт еді. Елде коммунизм орнату үшін коммунизмнің материалдық базасын жасау; жаңа адамды тәрбиелеу; коммунистік қоғамдық қатынастарды жетілдіру сынды мәселелерді шешу күн тәртібіне қойылған-ды. Бұл кезең Кеңестік тіл білімінде құрылымдық бағыттың орнығып, ғылым мен білім жүйесінде біршама іргелі ғылыми зерттеулер жазылып, Кирилл жазуы мен оның емлесінің орныққан тұсы болатын. Осы кезеңде ғылымға келген Талғат Сайрамбаев профессор Мәулен Балақаевтың жетекшілігінде ғылыми қызметке араласады. 60-жылдардағы қазақ тіл білімінің жетекші идеясы мен басты базалық бағытын

анықтаған 1954 жылы жарық көрген «Қазіргі қазақ тілі» атты еңбек еді. Кітап авторлары М. Балақаев (сан есім, шылау сөздер, көмекші есімдер, жай сөйлем синтаксисі) А. Исақов (морфологияның жалпы бөлімі, зат есім, сын есім, есімдік, үстеу, одағай, еліктеуіш сөздер, көмекші есімдер), Ғ. Мұсабаев (лексика), Н.Т. Сауранбаев (етістіктер мен құрмалас сөйлем синтаксисі) болады. Бұл еңбектің басты ерекшелігі – сол кезеңде қалыптасқан идеологиялық жүйеге сәйкестендірілгені, тілдік бірліктер негізінен формальдық бағытта қарастырылғаны болатын. Кітаптың алғысөзінде былайша атап көрсетілген: «Қазақ тілін зерттеуге арналған едәуір еңбектерде бір жағынан грамматика, семасиология, лексикология мәселелері шексіз мыйластырылса, екінші жағынан тілдің грамматикасынан гөрі семасиологиясын асыра бағалауға көңіл бөлініп, морфологиядан гөрі синтаксиске айрықша мән берілді. ... Ал ол жұмыстарды мазмұн жағынан алсақ, сол асыра дәріптелген синтаксистің өзіне грамматикалық тұрғыдан сипаттама беруден гөрі, семасиологиялық, логикалық тұрғыдан сипаттама беру әдеті әлдеқайда күшті болды. Қазақ тілінің синтаксистік құрылысында белгілі бір қалыптасқан орнықты сөз тіркестерінің, сөйлем құрылыстарының заңдары болмаған сияқты көрсетілді де, әрбір сөз тіркесінің түрі, әрбір сөйлемнің тұрпаты семантиканың талабына сай құбылып, өзгеріп отыратын көріністер ретінде суреттелді.. » [1. 6]. Сөйтіп, 1954 жылға дейін жасалған ғылыми тұжырымдардың көпшілігі теріске шығарылып, кеңестік кеңістіктегі басты идеяларды негізге ала отырып, қазақ тілінің басты тұлғалық ерекшеліктері мен құрылымдық сипаты талданған-ды. Осы ғылыми тұжырымдар қазақ тіл білімінің оқулықтары мен оқу құралдарында, мектеп оқулықтарында күні бүгінге дейін сақталып отырғанын да ерекше атап өту керек, «Формадан мағынаға» принципіне сүйенген бұл бағыт қазақ тіл білімінде 80-90-жылдарға дейін негізгі зерттеу әдісі ретінде қолданыс тапты. Т. Сайрамбаевтың 1967-жылы қорғаған «Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім мен сан есімнің етістікпен тіркесі» атты кандидаттық диссертациясы осы қағида бойынша жазылады. Ғалым сөз тіркесі тақырыбына бойлап еніп, оның теориялық негізін тереңдетіп, жан-жақты зерделеді. Осы тақырыпты кейін жүйелі қарастыра отырып, «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық-семантикалық типтері» деген докторлық диссертация деңгейіне дейін жеткізіп, сөз тіркесін енді тек формальдық бағытта ғана емес, оның семантикасын қарастырып, құрылымдық бағытта егжей-тегжейлі зерделейді. Сөз тіркесінің «зерттеу нысаны кейінгі кездің жемісі» екенін ескерте отырып, автор «Сөз тіркесіне қатысты мәселенің бірі - оның құрылысы. Сөз тіркестерінің құрылысы орыс тіл білімінің өзінде де арнайы зерттеудің объектісі болған емес, жалпы осы уақытқа дейін күрделі сөз тіркесі деп нені айтамыз дейтін мәселенің өзі де ойландырады» - деп жазады [2. 11]. Яғни, бұдан аңғаратын жайт: біріншіден, сол кездегі басты зерттеу бағыты – сөз тіркесінің құрылысы; екіншіден күрделі сөз тіркесінің құрылысы туралы ғылыми мәселе енді ғана көтеріліп, ғылыми деңгейде қарастырылып отыр. Ғалым өз бағытын нақты анықтайды, айқындайды. Т. Сайрамбаев қазақ тіл білімінде алғаш рет күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлерін зерттеп, зерделеп, есімді күрделі сөз тіркестері мен етістікті күрделі сөз тіркестерінің басты ерекшеліктерін анықтады. Біз ғалым ұстанған ғылыми этиканы ерекше атап өткіміз келеді. Ол сөз тіркесіне қатысты өзіне дейін жазылған түркітанудағы және қазақ тіл біліміндегі жеке мақаладан бастап, оқулықтар мен оқу құралдарындағы пікірлер мен ғылыми тұжырымдардың бірін қалдырмайды. Тіпті мектеп грамматикасында жазылған пікірлерді де саралап, оған баға беріп, қажетті теорияларын өз еңбегіне қисынына қарай қолдана білді. Бұл мәселеге ерекше мән беріп отырғанымыздың өзіндік себебі де жоқ емес, өзіне дейінгі ғылыми еңбектерді толықтай атап көрсету де ғылымдағы біліктілікті танытса керек. Талғат Сайрамбайұлы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіндегі 10.01.01 - қазақ тілі мамандығы бойынша диссертациялық кеңес төрағасы болған жылдарда ізденушілерге қоятын басты талаптарының бірі - қорғалатын тақырып бойынша жазылған ғылыми зерттеулерден бастап, мақалаға дейін авторларды қалдырмай толық көрсету болған еді. Қазіргі кездегі ғалымдарға үлгі аларлық-ақ іс. Т. Сайрамбаев зерттеулеріне дейін сөз тіркесінің байланысу формалары түркі тілдерінде де, қазақ тіл білімінде де бір қалыпқа түспеген болатын. Ғалым осы мәселеге терең мән бере отырып, байланысу формалары

ретінде мыналарды көрсетеді: менгеру, матасу, қабысу, қиысу. Кейінгі зерттеулерде (С. Исаев) қиысу да сөз тіркесінен гөрі құрылысы мен мағынасы жағынан жай сөйлемге көбірек жақындайтыны талданып, таразыланып, дәлелденіп берілсе де, қазіргі кездегі мектеп оқулықтарында байланысу формалары ретінде қиысу, матасу, менгеру, қабысу жанасу болып беске бөлініп беріліп жүргенін түсіну қиын-ақ. Бұл тек оқушылардың сөз тіркесінің табиғатын түсінуін қиындатудан басқа түк емес. Мектептегі оқу бағдарламасының қазақ тіл білімінде қалыптасқан теориядан алшақтағанын қалай түсінуге болады. Қазақ тіл біліміндегі сөз тіркесінің білгір мамандарының жасаған теориясы жаңалық ретінде мектеп оқулықтарынан орын алатын уақыт келді. Ғалым зерттеулерінің басты ғылыми жаңалығы – сөз тіркесін құрылысы жағынан жай және күрделі деп бөліп алып, күрделі сөз тіркестерінің тілдік табиғатын айқындағаны дер едік. Сөз тіркесі сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы ақпарат алмасудағы ойды білдірудің басты сегменттік бөлшегі бола отырып, сөйлемдегі басқа сегменттік бөлшектерден өзіндік ерекшелігі мен айырмашылығы бар. Мұндай теориялық мәселе, әрине, Т. Сайрамбаевтың назарынан тыс қала алмайды: «... күрделі сөз тіркестерінің жасалу ерекшелігін анықтау күрделі сөздердің жасалу жолдарын айқындауды қажет етеді», - дей келіп, М. Балақаев, Ы. Маманов, К. Аханов сынды ғалымдар еңбегіндегі басты тұжырымдарға сүйене отырып, күрделі сөз бен күрделі сөз тіркесінің басты белгілері мен айырмашылықтарын анықтап, електен өткізеді [2.25-29]. Ұстазғалым жасаған күрделі сөздер мен күрделі сөз тіркесінің айырмасы мен ұқсастығы туралы ғылыми тұжырымдар 90-жылдары қалыптасып дамыған қазақ тілінің сөзжасамын зерттеуде де ғылыми қолданысқа ие болды. Әсіресе, күрделі туынды сөздердің жасалу жолдарын белгілеуде, күрделі сөз тіркесінің нәтижесінде жасалған термин сөздердің табиғатын танытуда аспиранттар мен жас ғалымдар профессор М. Сайрамбаев еңбектеріндегі теориялық тұжырымдарға соқпай кете алмағаны шындық. Сөз тіркесінің күрделенуінің бұрыннан айтылып келе жатқан жолдарынан бөлек, көзге көп түспей, зерттеу нысанына айнала қоймаған – көмекші есімді сөз тіркесі, етістіктердің күрделі сөз тіркесін құраудағы рөлі, шылаулы сөз тіркестері, модаль сөзді сөз тіркестері – ғалым қаламы арқылы ғылыми айналымға түсті десек қателеспейміз. Талғат ағайдың қолында үнемі карточкалар жасауға арналған парақшалар жүруші еді. Күнделікті лебізде қолданған, болмаса, бұқаралық ақпарат құралдарында кездесетін күрделі сөзге қатысты мысалдарды жинап, жазып алып, талдап, студенттер арасында талқылап, тілдік деректерді мұқият жинап жүргенін талай көзіміз көрді. Тілге деген жанашырлығын, сөз құдіретін тануын, осындай тірнектеп мысал жинау арқылы өзінен кейінгі жастарға үлгі көрсеткенін қазір бағалаймыз, түсінеміз. Ғалым еңбектерін қайта қарап, барлай парақтағанда, осы ізденістердің нақты нәтижесі анық аңғарылады. Зерттеу жұмыстарында, ғылыми мақалаларында кез келген қисынды, қағиданы нақты тілдік деректермен көрсетіп дәлелдеу - ғалымның таңдаған басты әдіс-тәсілі екенін түсінеміз. Т. Сайрамбаев күрделі сөз тіркестерінің түрлерін сол кезеңде қалыптасқан құрылымдық теория негізінде саралайды. Ғалым күрделі сөз тіркестерін тек зат есімнен не етістіктен жасалған деп, морфологиялық сипаттама беріп қана өтпеген, әрбір түрінің семантикалық ерекшелігін анықтап, мағыналық топтарын көрсеткен. Бізге ғалымның түйдекті тіркестер туралы айтқан ойларының маңызы ерекше болып көрінеді. Сөз тіркесінің дами келе атау жасауға қабілетті болатыны Т. Сайрамбаев еңбектерінде аталып өтіледі. Кейін ғалым өзінің жақсы шәкірті Б. Рысбайға қазақ тіліндегі шектеулі тіркестер туралы ғылыми жұмыс жазғызып, қорғатқанын еске алсақ, аналитикалық жолмен жасалатын атаулардың сөзжасамдық табиғатын терең танығанын аңғарамыз. Тілдегі атаулар бір күнде жасалатын нәрсе емес, олар тілдік дамудың өн бойында танымдық әрекеттер негізінде дамиды. Күрделі сөз тіркесі ретінде жасалып, бірте-бірте атау ретінде қалыптасқан мектеп реформасы, мектеп оқушысы, электрлендіру заманы, есептегіш машина т.б. сияқты сөздердің жасалу табиғатын сөз тіркесі теориясы негізінде зерделей отырып, «тіліміздегі жаңа тіркестер лексикамызда бұрыннан бар сөздердің және жаңадан енген сөздердің бір-бірімен тіркесі нәтижесінде жасалынады» деп тұжырым жасайды [2. 183]. Ғалымның негізгі ғылыми зерттеулері сөз тіркесінің теориялық және қолданыстық сипатын анықтауға арналған. Ал сөз тіркесінің сөйлемдегі сегменттік ерекшелігі

құрылымдық грамматика қағидасы бойынша сөйлем мүшесі ретіндегі қызметімен тікелей байланысты талданатыны белгілі. Атаудың сөз тіркесін құру қабілеттілігі мен тіркесімділігінің басты шарты жеке сөйлем мүшесі болуымен тікелей байланысты. Осы ретте Т. Сайрамбаевтың «Сөйлемнің тұрлаулы мүшелерін» талдауы, сөйлем мүшелерінің басты ерекшеліктерін зерделеуі автордың ғылыми тұрғыдан сөз тіркесінің табиғатын кешенді қарастыруының көрінісі деп пайымдаймыз. А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Х. Басымов, І. Бәйтенов, Ә. Ермеков, М. Балақаев, М. Серғалиев сынды ғалымдардың зерттеу еңбектерін атап көрсетіп, бүгінгі ғылымның биігінде «сөйлем мүшелері туралы ережелердің әрқайсысының жетістіктері мен кемістіктеріне өзіндік талдау қажет» деп санайды [2. 261]. Ғалым «сөйлемнің ішінде жұмсалатын дербес мағынасы бар сөздердің өзін де екшеп, қайсысы сөйлем мүшесі бола алады, қайсысы сөйлем мүшесі бола алмайды деп топтау да сөйлемнің өзіндік қасиетін жан-жақты айқындауда басты шарт болуы керек» деп жазады. Сөйлем ішіндегі көмекші сөздердің сөйлем жасаудағы мәнін анықтап, олардың қалыптасқан қағидаларға сәйкес келе бермейтін жақтарын нақты тілдік деректермен талдай отырып, өзіндік байламдар жасайды. Т. Сайрамбаев аталған зерттеуінде «Сөздердің сөйлем элементі болуының өзін үлкен екі топқа бөліп қарастыру керек. Біріншіден, сөздер сөйлемге енгенде морфологиялық жағынан түрліше өзгеріп барып жұмсалады. ... сын есім, сан есім, есімше, үстеу, еліктеу сөздер морфологиялық өзгеріске көп ұшырамай-ақ, көбіне таза күйінде жұмсалады. Бұған қарағанда сөйлемге элемент болатын сөз таптары әрі менгеріле, әрі матаса байланысуға бейім болса, екінші сөз таптары көбіне қабыса байланысқан сөз тіркесі ретінде ғана жұмсалатындығын көруге болады», - деп жазады [2. 279]. Сөз тіркесінің теориясы мен қолданыс сырын терең барлайтын ғалым сөйлем мүшелерін құрылымдық бағытта талдауда ғылыми тереңдікке жетеді. «Қандай сөз болсын немесе тұрақты тіркес болсын, сөйлемге элемент болуда өзіндік заңдылықтарға сүйенеді» дей келіп, тұрақты тіркестердің сөйлемде келу жолдарына нақтылай тоқталып, олардың тұлғалық сипатын айқындайды. Өткен ғасырдың 90-жылдарында жазылған ғылыми зерттеулерінде Т. Сайрамбаев енді Ақымет Байтұрсынұлының еңбектеріне ден қойып, әсіресе, сөз тіркесі мен сөйлем мүшелеріне қатысты жазған ғылыми пікірлерін талдайды. А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбанов еңбектеріндегі басты ерекшеліктер мен ғылыми айтыстарды саралап, өзіндік ғылыми бағасын береді. Т. Сайрамбаевтың тілдік деректермен көп жұмыс істегеніне, өзге тілдердің тіл білімінен аударып алған теорияға тілдік бірліктерді тықпаламай, ана тіліміздің өн бойынан тілдік бірліктерді тауып, танып, бағалап, пайымдап, зерделеп, соған сәйкес теория жасауына, сөйтіп, ана тіліміздің нағыз болмысын тануға қызмет еткеніне, зерттеу еңбектерін оқып отырып тәнті болмасқа лажыңыз жоқ. Қорыта айтқанда, Талғат Сайрамбайұлы Сайрамбаев қазақ тіліндегі сөз тіркесі туралы мәселені зерттеуде оқшау тұр. Ұстазы академик Мәулен Балақаев нұсқаған ғылыми бағытпен жүріп, ғалым сөз тіркесінің көптеген қыры мен сырын ашты. Бұрын көзге шалынбаған қырларын анықтап, зерделеп, қазақ тілінің тілдік деректерін әдемі сөйлете білді. Ғалым қаламынан туған ғылыми зерттеулердің қазіргі уақытта шоқтығы биіктей түсуде, өйткені мұнда айқын қағида, нақты тілдік дерек, ойлы тұжырым бар.

Пайдаланған әдебиет:

1. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1954.
2. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. - Алматы, «Арыс» баспасы, 2010. -640 б.

